DOI: 10.46340/eppd.2021.8.5.8

Sviatoslav Nazarenko

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-0764-3119>

Odesa I. I. Mechnikov National University, Ukraine

THE INSTITUTE OF FREE ELECTIONS AS AN INDICATOR OF REGIME TRANSFORMATIONS

Святослав Назаренко

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, Україна

ІНСТИТУТ ВІЛЬНИХ ВИБОРІВ ЯК ІНДИКАТОР РЕЖИМНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ

The article is devoted to the study of the evolution of the institution of free elections as the most important tool for changing elites and legitimizing power in the people's consciousness. This topic is especially relevant for countries with a predominance of informal practices in the process of policy-making. If we consider the process of democratic transition of the post-Soviet space in the direct transition to democracy itself or its formal manifestations, ignoring the complex, full of conflicts and problems background of these countries, their socio-cultural background and traditions, it is difficult to identify any implementation in practice and the viability of the created institutions to achieve the ultimate goal of the transformation process.

The object of research is the evolution of the institution of free elections and the process of political transformation in Ukraine.

The subject of research is the interaction of democratic preferences of society and the dominance of informal practices among the political elite on the evolution of the institution of free elections.

The methodological tools of the study were classical general scientific methods (analysis, empirical generalization, induction, study of causation), institutional and neo-institutional approaches, transdisciplinary method and integrated systemic approach to identify the interdependence and interaction of different political events and actors at different levels, the ability of post-Soviet countries, such as Ukraine, to transformational change.

Free elections are becoming one of the main indicators of democratic transformations. The ability of the elite to hold free elections is, first of all, a refusal to deplete the meaning of democratic institutions and processes, as well as the manipulation of democratic tools, such as open party lists. One of the main principles that is still not implemented in some post-Soviet countries, in particular in Ukraine, is the accountability of any institution to those whom their decisions and activities apply. Ordinary Ukrainians must also change – to overcome the social amorphousness caused by social stratification, the inability to understand and articulate their own interests, the unwillingness to reach consensus in making collective decisions.

Only as a result of reaching a sufficient level of consensus in society on the development of the most important decisions can contribute to the gradual formation of the domestic elite, which will be able to reproduce in their decisions the will of the people to democratic change.

Keywords: «lag effect», transformation, free elections, parties, electoral process, informal institutions, democratization.

Вступ. Протягом періоду довжиною в довгих 30 років пострадянські країни, з точки зору транзитологічної теорії, являли собою простір, де, прямуючи по траєкторії замкнутого кола, повторюючись зразу в раз і не переходячи на наступний рівень, гальмувалося більшість модернізаційних процесів.

Означенні країни перманентно існують поза фарватером прогресивних змін, в них не спрацьовують закономірності, що призвели до демократизації в сусідніх, досить близьких за менталітетом державах, наприклад, в більшості країн Східної Європи.

Вкладаючи в поняття «транзитологічні» процеси сукупність змін, що ведуть до демократичних перетворень суспільних відносин, як то – регулярної циркуляції політичних еліт в результаті вільних і прозорих виборів, дотримання громадянських та політичних прав і свобод, розподілу гілок влади і верховенства закону, доводиться констатувати, що в жодній країні пострадянського простору, крім країн Балтії, не відбулося скільки-небудь відчутних зрушень в заданому напрямку. Україна, нажалі – не виняток.

Мета та завдання – проаналізувати еволюцію інституту вільних виборів як найважливішого інструменту проведення соціально-політичних інновацій і легітимізації прийнятого трансформаційного курсу, а також визначити роль неформальних установок в середовищі політичного істеблішменту в стримуванні фактичної демократизації політичного режиму.

Методи дослідження. Як методологічну основу даного дослідження використовується комплексний системний підхід, що дозволяє виявити взаємозалежність і взаємовплив різних політичних подій і акторів різних рівнів на здатність країн пострадянського простору, таких як Україна, до трансформаційних змін. Для вивчення дефектності функціонування інститутів і створення квазі-інститутів в процесі вирішення політичних і соціальних конфліктів використовувалися класичний інституційний і неоінституційний підходи.

Політико-культурний метод допоміг проаналізувати вплив соціокультурних особливостей досліджуваних країн на формування політичних традицій процесу демократичних перетворень.

Трансдисциплінарний метод, ґрунтований на поглибленні розуміння процесів за допомогою формального взаємозв'язку окремих дисциплін або галузей наукового знання, був використаний для перенесення логічних метапозицій або метарамок, що дозволили на стику політології та психології проводити дослідження і робити висновки на більш високому абстрактному рівні нестандартної диференціації.

Класичні загальнонаукові методи (аналізу, емпіричного узагальнення, індукції, дослідження причинно-наслідкових зв'язків) стали фундаментом всіх аналітичних розробок даного дослідження.

Актуальність і ступінь розробленості. На початковому етапі для опису тимчасових невдач і труднощів зростання, що виражаються в процесах превалювання неформальних, давно інкорпорованих в суспільні відносини цих країн правил прийняття рішень, над новостворюваними демократичними інститутами, наукове і експертне співтовариство намагалося використовувати мотивуючі оцінки, наприклад «дитяча хвороба консолідації демократії»¹. Аналітики намагалися уникнути терміна «нестійкі держави» (fragile states), що не витримує критики, в подальшому замінивши його на «нестійкий стан» (states of fragility), щоб сформулювати у країн з чітким розумінням необхідності демократичних змін переконання, що провали і відкати на цьому шляху є природним етапом транзитологічного переходу².

В рамках спочатку скептичного ставлення до потенційних можливостей пострадянських країн досягти успіху в процесі демократизації класиками транзитологічної теорії формулювалися ідеї варіативності, проблемності і неоднозначності результатів заданого курсу.

Наприклад, Д. Растоу³ писав про неможливість безпроблемного шляху від авторитаризму для посткомуністичних спільнот, а Г. О'Доннел і Ф. Шмиттер⁴ передрікали ймовірність реставрації авторитаризму в нових і ще більш жорстких формах в якості наслідків подібних перетворень в цих країнах.

З початку 2000-х років науковий дискурс набув вектор на переосмислення самої парадигми транзитології. Зокрема, саме її «телеологію» як зумовленість траєкторії демократичних змін оскаржував Т. Карозерс⁵. Критиці безальтернативності відповідності «стандартам Євросоюзу»

¹ Макаренко, Б. И. (2002). Консолидация демократии: «детские болезни» постсоветских государств. *Полития*, 4 (27), 5-18. DOI: <https://doi.org/10.30570/2078-5089-2002-27-4-5-18>.

² Бартенев, В. И. (2017). От «несостоявшихся государств» к «неустойчивым состояниям»: логика понятийной эквилибристики. *Полит. Политические исследования*. 2, 31. DOI: <https://doi.org/10.17976/jpps/2017.02.03>.

³ Rustow, D. A. (1990). Democracy: A Global Revolution? *Foreign Affairs*. 4 (69), 75-91.

⁴ O'Donnell, G. and Schmitter, Ph. (eds) (1986). *Transitions from Authoritarian Rule. Tentative Conclusions about Uncertain Democracies*. Baltimore/London: The Johns Hopkins University Press.

⁵ Карозерс, Т. (2003). Конец парадигмы транзита. *Политическая наука*. 2, 42-65.

як єдино можливої кінцевої мети перехідних перетворень присвячений цілий ряд політологічних творів, зокрема Б. Капустіна, який стверджував, що в теорії транзитологічного переходу не закладені ні змагальний контекст, ні очевидно прогнозована варіативність результату¹.

Справедливість наданої аргументації підтверджується цілою низкою рейтингових соціологічних досліджень, наприклад, дослідженням «Freedom House», з результатів якого випливає, що жодна держава пострадянського простору за час здобуття незалежності не наблизилася в своєму розвитку до мінімального рівня стандартів Європейського Союзу, в тому числі не набула статусу «вільної» держави, хоча Україна, Вірменія, Грузія, Молдова і Киргизія можуть претендувати на статус «частково вільної» держави². У зазначених країнах процес демократизації так і не починався, жодна з цих країн, крім країн Балтії («консолідована демократія»), не змогла досягти рівня навіть «напівконсолідованої демократії». Ступінь їх трансформації може бути диференційований як «перехідний або гібридний режим» (в Україні, Молдові та Грузії) або навіть «консолідований авторитарний режим» (в Росії, Білорусі, Азербайджані, Вірменії та країнах Середньої Азії). Характерним можна вважати і регрес, який спостерігається в динаміці демократичних трансформацій: Україна і Молдова, «консолідовані демократії» в 2008 році, послідовно погіршують свої показники, а Росія, перебуваючи в статусі «перехідний або гібридний режим» в 2006 році знизилася свої показники до «консолідованого авторитарного режиму». Невтішні результати дозволяють розділити країни пострадянського простору умовно на три групи: країни, в яких демократичні перетворення так і не набули відчутного розвитку (країни Середньої Азії, Азербайджан); країни, в яких процес демократизації зазнав регрес або відкат (Росія, Білорусь); країни, які протягом тривалого періоду поєднують формування нових демократичних інститутів (в дійсності – їх симулякрів) з олігархічно-клановим способом управління державою (Україна, Молдова). Останній алгоритм прийняття владних рішень в країні з повною очевидністю можна детермінувати як «безплотний плюралізм»³. Як онтологічний приклад можна привести функціонуючий в Україні інститут вільних виборів, котрий так і не став джерелом інституціалізації процесу зміни еліт, а можливість системного залучення звичайних громадян до процесу формування політичних рішень у державі досі є недосяжним ідеалом демократії.

Різновид авторитаризму

В даному політологічному дослідженні для пошуку й аутентифікації якісних змін у функціонуванні діючих інститутів у країні можна використовувати фреймінг. Як психологічний процес внутрішньої референції він санкціонує нове розуміння, підвищує ефективність дослідження природи будь-яких деформацій і допомагає сформулювати нове переконання щодо вже наявного, усталеного переконання⁴. Помістивши досліджуване явище чи процес у нові рамки розгляду – фрейми, і змінивши, таким чином, їх «метапозиції» або власну точку зору, дослідник набуває можливість нестандартної диференціації.

Крім того, в цій роботі був також використаний класичний алгоритм самого процесу розгляду режимних трансформацій: при дослідженні політичних процесів в центрі уваги були іманентні формальні або неформальні правила гри, які дають можливість режиму, який розглядається, функціонувати. Саме зміна цих правил дозволяє діагностувати, чи відбуваються якісні перетворення в інституційній системі, які призводять, в свою чергу, до режимних трансформацій.

В даному випадку вважається, що всі країни пострадянського простору з моменту розпаду СРСР і здобуття ними незалежності апіорі обрали шлях демократичних перетворень. Однак навіть побіжного аналізу коригувань співвідношення формальних і неформальних практик в процесі управління цими державами досить, щоб поставити під сумнів коректність такого узагальнення.

Породжені перманентним дефіцитом в СРСР неформальні реципрокні («Ти – мені, я – тобі») відносини наприкінці радянського періоду почали набувати властивостей патрон-клієнтських або клієнтелістських відносин. Викристалізувавшись з партії, яка зросла з державою, радянська партійно-номенклатурна еліта, використовуючи сформований нерівний доступ до ресурсів самого

¹ Капустин, Б. Г. (2001). Конец «транзитологии»? О теоретическом осмыслении первого посткоммунистического десятилетия. *Полис*, 4, 6-26.

² Freedom House (2019). *Freedom in the World 2019 Map* <<https://freedomhouse.org/report/freedom-world/freedom-world-2019/map>> (2021, вересень, 27).

³ Карозерс, Т. (2003). Конец парадигмы транзита. *Политическая наука*, 2, 50.

⁴ Дилтс, Р. (1999). *Фокусы языка. Изменение убеждений с помощью НЛП*. Санкт-Петербург: Питер, 330.

широкого профілю, створила в суспільних відносинах прихований важіль примусу обміну ресурсами. В процесі інфільтрації такого роду неформальних практик в усі політико-господарські сфери він набув конфігурацію данини, яку «клієнт» (підлеглий) змушений був віддавати «патрону» в обмін на врахування його інтересу при розподілі контрольованого «патроном» ресурсу. До моменту краху радянської системи клієнтелістські мережі пронизували усі ресурсно-розподільчі сфери – від доступу до матеріальних благ і отримання посад до можливості уникнути відповідальності.

Реципрокність як певний еквівалент ринкових відносин, де мався на увазі баланс вартості отриманого і того, що віддається, переросла в патрон-клієнтські відносини, в яких спільне виживання замінило відтягування суспільних ресурсів на індивідуальну користь¹.

Аналізуючи, чи відбулися в цих неформальних відносинах якісні зміни, можна стверджувати, що пробудження в кінці 1980-х – початку 1990-х років в суспільній свідомості відчуття невідворотності змін і політичної конкуренції не стало перепоною для консервації і вкорінення патрон-клієнтських відносин в пострадянський період. Розхитаний зміною балансу сил всередині номенклатурної еліти, зазнавши сегментацію в результаті процесу суверенізації республік, остов радянської тоталітарної системи позбувся фасаду у вигляді комуністичної ідеології, але сама система глибоко вкорінених в процес управління державою неформальних практик залишилася його інституційною основою. Представники екс-номенклатурної еліти – Л. Кравчук, С. Шушкевич, Б. Єльцин, запровадивши демократичні гасла в свою риторику, очолили новостворені демократичні держави (своїх електрика Леха Валенси або письменника Вацлава Гавела на посаду нового керівника країни у нас не знайшлося); ЦК і політбюро – замінила адміністрація президента; поліція, спецслужби і суди найнялися на захист інтересів правлячої еліти; замість цензури почали діяти державна пропаганда та афілійовані до еліти ЗМІ; в результаті – здійснилося резервування всіх елементів авторитарної державної машини, які в тій чи іншій мірі відповідають за контроль і утримування влади.

Новелою, в порівнянні з радянським періодом, стало переростання номенклатурно-розподільного принципу патрон-клієнтських відносин в так званий інститут влади власності, який передбачає циркуляцію ренти від політичної влади в персональну капіталізацію еліти і навпаки. Функціонування цієї фінансової інституції стало можливим в результаті приватизації елітою державної власності і можливості легалізації, по суті, отриманих в результаті неформальних патрон-клієнтських відносин ресурсів.

Чи мають перераховані якісні зміни демократичну спрямованість, якщо вони вкоренилися в країнах, які на законодавчому рівні закріпили своє прагнення до демократичних перетворень? Чи стали вони гарантією виникнення елементів політичної волі і громадянського суспільства, або всього лише відображали загальну слабкість і нездатність влади контролювати державну машину? Швидше зафіксовані зміни можуть бути маркером перетікання однієї форми автократії в іншу і, відповідно, відсутності переходу до самого процесу демократичних трансформацій. Що цілком обґрунтовано дозволяє ідентифікувати такі зміни не як режимні трансформації, а як динаміку в рамках автократичного режиму.

Контрпродуктивно, на наш погляд, використовувати різного роду модифікації словосполучень зі словом демократія для дефініцій існуючих відносин («імітаційна», «дефектна», «фасадна» та інші «демократії з прикметниками»). Подібні варіанти тільки дезорієнтують, припускаючи появу невиправданих надій, завищених очікувань на те, що перехід до транзиту в цій парадигмі все таки був можливий при усуненні поверхневих недосконалостей режиму, який онтологічно не відповідав демократичним нормам². Якщо ж таким чином перенести точку зору і усвідомити, що часовий інтервал, протягом якого іншим країнам вдалося пройти транзитологічний шлях від авторитаризму до демократії, для країн пострадянського простору далеко не подоланий, що такі країни, подібні Україні, не «запізнюються», не «стоять» на місці, а знаходяться на початку шляху, але який пролягає все ще в парадигмі авторитаризму, то можна констатувати, що у нас є певні досягнення на цьому шляху.

¹ Hale, H.E. (2016). 25 Years after the USSR: What's Gone Wrong? *Journal of Democracy*, July, 27, 24-35.

² Карл, Т. Л., Шмиттер, Ф. (2004) Демократизация: концепты, постулаты, гипотезы (Размышления по поводу применимости транзитологической парадигмы при изучении посткоммунистических трансформаций). *Полис. Политические исследования*, 4, 6-27. DOI: <https://doi.org/10.17976/jpps/2004.04.02>

У зв'язку з цим рамки дослідження авторитарних режимів надають більш широкі можливості не тільки досить органічно вписати динаміку режимних змін зазначених країн, а й ще раз позначити їх соціокультурні коріння їх «запізнення».

Транзитологічний підхід в дослідженнях режимних трансформацій посткомуністичних країн породив цілий пласт політологічної літератури, яка підтверджує скепсис щодо успішності їх демократизації. Відома, наприклад, теорія Т. Карозерса про країни посткомуністичної формації як про країни «сірої зони», які зависають у своєму розвитку, маніфестуючи відхід від диктатури, але при цьому зберігають її риси і не досягають хоч скільки-небудь відчутного прогресу в демократизації¹. На підтвердження можна навести трактування авторитаризму Х. Лінца про те, що авторитаризм є політичним плюралізмом з деякими обмеженнями². Більшість авторів сходяться також на думці, що правильніше ідентифікувати такі режими не як «дефектні демократії», а швидше, як ослаблені модифіковані форми авторитаризму, які найбільш поширені після 1990-х років серед країн з недемократичною формою правління. Деякі з них можна віднести до більш класичної форми авторитаризму – персоналістського авторитаризму (Росія, Білорусь, Казахстан) або в більш вільної версії – конкурентної олігархії або електоральному авторитаризму (Україна, Молдова, Грузія, Вірменія)³.

Вільні вибори як основний інститут легітимації політичної влади

Унаслідок загальної для всіх цих країн маніфестації себе як демократичних в рази зростає значення інститутів народовладдя як ресурсу легітимації влади – в контексті посилення вимог назрілих демократичних реформ як жителями цих країн, так і зарубіжними партнерами, часто – інвесторами. Нові автократії в силу своєї амбівалентності здатні створити тільки імітаційну інституційність, тому створення найпрогресивніших, але по суті – квазі-інститутів, так і не призводить до реалізації транзитологічної парадигми.

Апропріація авторитаризмом одного з основних елементів демократії – інституту виборів на конкурентній основі, зумовила модифікацію виборного процесу від ритуалу із заздалегідь запрограмованим результатом до квазі-вільних виборів, де прозорі правила проведення виборів не забезпечують перемогу тим, кого б вважали за краще виборці.

Однією з основних причин неуспішності демократичних реформ можна вважати низький рівень легітимації авторитарного управління в народній свідомості. Видається проблематичним, що авторитарне керівництво, навіть виходячи з найпрогресивніших спонукань, зможе, не викликавши відторгнення і опору, проводити задуману політику реформування. Ось чому основним фактором успіху реформ залишається легітимність держави, тобто підтримка курсу держави широкими верствами суспільства. Легітимна держава може володіти значно меншим набором механізмів для здійснення перетворень, ніж слабкий, з точки зору легітимності, уряд. Це ще один аргумент на широкому полі відомого дискурсу про те, що демократичним країнам складніше, ніж авторитарним режимам, проводити демократичні реформи – доводиться витрачати багато сил на досягнення консенсусу в суспільстві і, крім того, вони не мають примусового ресурсу для належного контролю за виконанням трансформаційних процесів. Проте, авторитарні уряди програють в темпах і спектрі можливостей демократизації через відсутність переваг легітимності.

Вибори як найважливіший інструмент здійснення трансформаційних процесів допомагають адаптувати ці зміни відповідно соціальним запитам суспільства, тим самим демонструючи рівень народної підтримки політики влади. В цьому плані вільні вибори мають реальну можливість стати профілактикою процесів «гальмування» демократизації, спонукаючи політичних акторів знаходити шляхи своєї легітимації за допомогою організації широкого обговорення перспектив демократичного реформування і дозволяючи народу і громадянському суспільству оформити свої вимоги як запити до влади. Саме волевиявлення виборців, які продемонстрували прагнення до демократизації, має стати поштовхом для виявлення і виправлення недоліків сформованої політичної системи.

¹ Карозерс, Т. (2003). Конец парадигмы транзита. *Политическая наука*, 2, 48-49.

² Линц, Х. (2018). Тоталитарные и авторитарные режимы. *Неприкосновенный запас*, 4, 16-62.

³ Рогов, К. (ред.) (2019). Сценарии недемократического трансфера власти и институциональные траектории постсоветских стран. *Царь горы: Недемократический трансфер власти на постсоветском пространстве*. Москва: Либеральная Миссия, 44.

Мабуть цей аспект дає право дослідникам при всіх запереченнях розглядати вільні вибори в Україні, на противагу іншим країнам пострадянського простору, в якості одного з небагатьох реальних завоювань демократії. Хоча, аналізуючи характер розвитку електорального процесу в Україні, підстав для сумнівів у його змагальності і справедливості знаходиться більш ніж достатньо.

Якщо простежити історію функціонування вільних виборів, то можна помітити, що даний інститут працює в режимі перманентної реорганізації елітою в залежності від положення її акторів на політичній шахівниці нашої країни. Перебуваючи в стані опозиції, «інноватори» демократичних перетворень намагалися надати процесу виборів максимальну прозорість і прогресивність інструментарію: корупціогенну мажоритарну виборчу систему замінити на пропорційну з відкритими списками, зменшити для партій прохідний бар'єр обрання в Верховну Раду і розмір грошової застави для кандидатів, ввести покарання за підкуп виборців і заборонити політичну рекламу в ЗМІ та зовнішній рекламі напередодні виборів і інші оздоровчі з демократичної точки зору вимоги. Ті ж реформатори, досягнувши владного становища, домагаються підвищення для партій прохідного бар'єру, максимально закритих списків, в цілому – всього того, що сприяє закріпленню їх «інгібіторного» положення у владі і, відповідно, спотворює волевиявлення виборця. Таким чином, маніпуляції політичними акторами виборчим процесом в залежності від провладного положення є ще одним яскравим підтвердженням соціокультурної природи метаморфози «інноваторів» демократичних перетворень в «інгібіторів».

Еволюція процесу українських виборів

Заперечувати еволюцію українського виборчого законодавства абсолютно зайве. Її показники легко відслідковуються на прикладі переходу від мажоритарної виборчої системи, яка вважається корупціогенною на прогресивну – пропорційну з відкритими партійними списками.

Перший закон незалежної України «Про вибори народних депутатів України» 1993 року¹ передбачав обрання народних представників тільки в мажоритарних округах, але вже в 1997 році виборча система стала змішаною, тобто, половина народних депутатів обиралися за пропорційною системою – від партій, по багатомандатному загальнодержавному округу, а інша половина – на своїх мажоритарних округах². Очікувано, що змішана виборча система привнесла в процес виборів не тільки переваги обох виборчих систем, але також і їх вади. Уже тоді на зорі розвитку виборчого процесу український істеблішмент поспішив скористатися протиріччями змішаної системи, що дозволяли маніпулювати результатами народного волевиявлення. Не дивно, що за змішаною виборчою системою пройшли і наступні вибори, в 2002 році, з максимальними порушеннями і оцінкою міжнародних спостерігачів як «важкі і найбільш брудні вибори в її короткій історії як незалежної держави»³.

Наприкінці 2004 року президент України Леонід Кучма на завершенні своєї другої каденції під загрозою відставки, під тиском громадянського суспільства і міжнародних партнерів ввів новий виборчий закон, а потім запропонував пакет конституційних реформ, спрямованих на створення в Україні парламентської республіки, але не підтриманих парламентаріями. Добре організовані масові народні протести Помаранчевого майдану дозволили уникнути консервації режиму Кучми, внаслідок чого в другому турі виборів, в грудні 2004 року, президентом був обраний радикальний реформатор Віктор Ющенко, потім прем'єром призначено Юлію Тимошенко, а міжнародні спостерігачі поспішили зробити висновок, що «Україна змінила своє обличчя і стала вже іншою країною»⁴.

Новий виборчий закон передбачав введення пропорційної системи з партійними списками для всіх 450 народних обранців і зниження прохідного бар'єру до 3%⁵. Слід зазначити, що змагальний

¹ Закон України про вибори народних депутатів України, ст. 1, 1993 (Верховна Рада України). *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 48, 455.

² Закон України про вибори народних депутатів України, ст. 1, 1997 (Верховна Рада України). *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 43, 280.

³ Hillenbrand, O. (2004). Consensus-Building and Good Governance – A Framework for Democratic Transition. *Center for Applied Policy Research University of Munich*. <http://www.cap.lmu.de/download/2004/2004_ukraine.pdf> (2021, вересень, 27).

⁴ Там само.

⁵ Закон України про вибори народних депутатів України, ст. 1, 2004 (Верховна Рада України). *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 27-28, 366.

виборний процес не визначається тільки лише виборчою системою. Не менший вплив на результати народного волевиявлення надає, наприклад, прохідний бар'єр для партій. Уже в 2005 році президент Ющенко, як реформатор і провідник демократичних перетворень в Україні, в своєму першому посланні до народу заявляє про потребу збільшити прохідний бар'єр з 3% до 7%. А незабаром представник пропрезидентської парламентської фракції «Наша Україна» Михайло Поживанов реєструє відповідний законопроект. Ініціатива президента викликала у громадськості резонанс побоювання, що дані зміни спрямовані на переформатування майбутнього складу Верховної Ради з метою створення пропрезидентської більшості, крім того, порушують підписаний самим же Ющенком Регламент парламенту про невтручання президента в справи Верховної Ради, а головне, вносять правки до виборчого законодавства в строк, менший, ніж 240 днів до найближчих виборів, визначений законом. Очевидна спроба закріпити і розширити свою політичну владу за допомогою зміни виборчого законодавства в своїх інтересах і напередодні виборів стала для Ющенка індикатором початку шляху від революціонера-реформатора до інгібітора демократичних трансформацій.

У 2010 році відбулося скасування конституційних змін 2004 року, а в 2011 році при президенті В.Януковичі був прийнятий закон «Про вибори народних депутатів України», який повернув Україну до змішаної системи: пропорційної з жорсткими партійними списками плюс мажоритарною в територіальних округах і серед партій, що подолали високий 5%-й бар'єр¹.

І тільки в 2020 році з введенням запропонованого президентом В.Зеленським нового Виборчого кодексу здійснилася давня мрія реформаторів в галузі виборчого законодавства – Україна повернулася до прогресивної пропорційної системи, тепер вже з відкритими партійними списками, які передбачають напівтверді партійні списки і систему преференцій як можливість для виборця голосувати одночасно і за партію, і віддавати преференції окремим кандидатам з іншої партії².

Слід зазначити, що проведення виборів за цією виборчою системою пов'язано з труднощами і плутаниною з заповненням 3-х і більше граф у виборчих бюлетенях, і, як результат, рекордно низькою явкою виборців. Тим не менш, це не стало перешкодою для організації виборів саме такого типу українською владою.

У зв'язку з цим низька явка виборців на виборах у 2020 році в Україні була прогнозована: в 1994 році – 75%, в 1998 році – 71%, в 2002 році – 69%, в 2006 році – 67 %, в 2010 році – майже 50%, у 2015 році – 47%. І, все ж, вона побила всі очікувані рекорди – 36,88%³. Неухильне падіння явки не зупиняє відсутність допустимого порогу явки виборців на виборах в Україні всіх рівнів, іншими словами, якщо на виборах голосує хоча б один виборець, вважається, що вони відбулися. Мабуть відсутність допустимого порогу явки стало вимушеною нормою після сумного досвіду виборів 1999 року, коли допустимий поріг явки в 50% призвів до результату, коли вибори не відбулись в 45 одномандатних округах і, відповідно, призвели до 45 вільних депутатських місць у Верховній Раді України.

Ось чому, на наш погляд, не слід поспішати розглядати пропорційну систему виборів як систему, яка априорі сприяє процесу демократизації. Для отримання зваженої оцінки цього питання слід врахувати, що пропорційна виборча система дотепер вважається найбільш прогресивною з кількох причин: віддаючи свій голос партії виборець передбачає, що партія буде нести відповідальність за реалізацію заявленої партійної програми з розвитку держави і суспільства в певному напрямку і відіб'ється на формуванні уряду в парламенті. Однак не можна забувати, що «культура має значення». Самі інститути «партій», «виборів» в Україні працюють зовсім інакше, ніж, наприклад, в Німеччині або США, зовсім на інших умовах, ніж німецький або американський, вибудовує свою участь в політиці український виборець. Наприклад, якщо є вибір між партійним і безпартійним кандидатом, перевагу буде напевно віддано останньому. В цьому я вбачаю не стільки прояв ефекту «історичної спадщини» (path dependence)⁴, але, швидше, результат недовіри наших

¹ Закон України про вибори народних депутатів України, ст. 1, 2012 (Верховна Рада України). *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 10-11, 73.

² *Виборчий кодекс України, ст. 133, 2020* (Верховна Рада України). *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 7-9, 48.

³ Офіційна Facebook-сторінка Центральної виборчої комісії України (2020). *Явка виборців на виборах 25 жовтня* <<https://www.facebook.com/UACEC/posts/1237332219982526>> (2021, вересень, 27).

⁴ Мельников, К. В. (2018). Неопатримониализм: классификация как способ преодоления концептных натяжек. *Полис.* 2, 72. DOI: <https://doi.org/10.17976/jpps/2018.02.06>.

громадян до українських партій, з характерною для них відсутністю тривалої стабільної історії, а особливо – ідеології. Репрезентативним прикладом може служити правляча українська партія «Слуга народу», на XI з'їзді якої в третій раз за неповних чотири роки існування відбулася зміна ідеології. В останній раз – на «радикальний центрзм», справжнє розуміння сутності якого доступно лише небагатьом¹.

Крім підтвердження інституційної незрілості українських партій, має місце й інша особливість пропорційної виборчої системи, що дозволяє негативним чином вплинути на вибір українського виборця. Це, так зване, пасивне виборче право. Причому, можливість обмежити наших співгромадян в цьому праві в українській владі з'являється і при використанні закритих (жорстких) списків, і в разі відкритих списків. У першому випадку виборець голосує за партію і кандидатів цієї партії в тій послідовності, яка закріплена самою партією. У другому, найбільш поширеному в світовій практиці виборів, варіанті пропорційної системи з відкритими списками виборець має можливість проголосувати не тільки за партійний проект, а й одночасно віддати свій голос окремим кандидатам з інших партій. При уявній демократичності обох варіантів вплинути на вибір виборця можливо в будь-якому з них, адже голосуючи за певного кандидата виборець так і не дізнається, як вплинула його підтримка на просування кандидата по внутрішньопартійним спискам. Так працює пасивне виборче право, залишаючи партіям можливість просування в прохідний список більш статусних і ресурсних кандидатів, абсолютно легально породжуючи той самий, корупційний «простір для маніпуляцій».

Тому український виборець вибирає «синицю в руках» – можливість віддати голос за конкретного представника рідного територіального округу, тобто безпосереднього мажоритарника. Необхідним доповненням до чого повинна стати розробка закріпленого на законодавчому рівні механізму відкликання депутата, що входить до переліку обов'язкових передвиборних обіцянок будь-якої української партії. Під час президентської передвиборної кампанії 2019 року, така спроба була зроблена на той момент кандидатом в президенти Володимиром Зеленським у своїй передвиборчій програмі² і отримала реалізацію в законопроекті його ж авторства, але вже в якості президента. На жаль, хоч законопроект подавався як невідкладний в серпні 2019 року, на даний момент він все ще знаходиться «на розгляді». Велика ймовірність того, що корисна законодавча ініціатива так і залишиться передвиборною обіцянкою³.

Крім обґрунтованих побоювань у нездійсненності, законопроект дивує апелюванням до дотримання волі виборців. Сам зміст законопроекту про дострокове припинення повноважень народного депутата за «кнопкодавство» і прогули засідань парламенту передбачає не відкликання депутата виборцями, а зовсім іншу процедуру – позбавлення посади за правові порушення (в даному випадку Регламенту ВР) і подальшу правову, а не політичну (перед народом) відповідальність. Правляча партія не може у своїй діяльності не орієнтуватися на Доповідь № 910/217 Венеціанської комісії «Відкликання мерів та обраних представників» від 2019 року⁴, яка в категоричній формі не рекомендує підміняти механізм відкликання народних представників виборцями – механізмом позбавлення посади за правові порушення. Порушення Регламенту ВР як внутрішнього законодавства цього органу повинні каратися автоматично, в судовому порядку і за процедурою, затвердженою Регламентом ВР. Звичайно ж, вони не вимагають додаткового законодавчого врегулювання, на відміну від сирої і неопрацьованої процедури відкликання депутата, який проштрафився (в тому числі, за непристойну особисту поведінку), яка передбачає організацію локальних плебісцитів, опитувань, зборів підписів і повторних виборів. Венеціанська комісія

¹ XI-й позачерговий з'їзд політичної партії «Слуга Народу» (2021). *Доктрина Політичної партії «Слуга Народу»*. <<https://sluga-narodu.com/zyizd-11/>> (2021, вересень, 27).

² Зеленський, В.А. (2019). *Передвиборча програма кандидата на пост Президента України* <<https://program.ze2019.com>> (2021, вересень, 27).

³ *Проект Закону про внесення змін до статті 81 Конституції України (щодо додаткових підстав дострокового припинення повноважень народного депутата України)*, 2019 (Президент України). *Офіційний сайт Верховної Ради України* <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=66262> (2021, вересень, 27).

⁴ Европейская комиссия за демократию через право (венецианская комиссия) (2019). *Доклад «Отзыв мэров и избранных представителей»*, 23-26 <[https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2019\)011rev-rus](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2019)011rev-rus)> (2021, вересень, 27).

рекомендує при виробленні механізму для такої ситуації обов'язково спиратися на національні традиції і дуже обережно, ретельно продумувати процедуру, щоб не перетворити процес відновлення справедливості в організацію переслідувань політичних опонентів. І головне, механізм відкликання народного обранця можливий тільки при використанні мажоритарної виборчої системи. Ось чому в країні зі щойно прийнятою пропорційною виборчою системою і фактичною залежністю депутата від свого партійного керівництва, подавати санкції проти депутатів-прогульників і «кнопкодавів» як відновлення народного волевиявлення, меншою мірою непрофесійно, а за великим рахунком – вводить виборців в оману.

Як показує досвід локального застосування такого механізму на самому примітивному рівні, саме «зворотний зв'язок» у будь-якому вигляді звітності обранця здатен стати імпульсом позитивних зрушень у встановленні довірчих відносин між владою і народом в області виборчого процесу. В якості наочної ілюстрації може бути наведений позитивний досвід на виборах до Верховної Ради в 2012 році нікому не відомого на одеському виборчому окрузі №33 київського журналіста Костянтина Усова. Молодий 24-х річний кандидат від об'єднаної опозиції випередив беззмінного на цьому окрузі протягом декількох підряд каденцій місцевого депутата ВР («Батьківщина») з усталеною історією електоральної підтримки Генадія Чекіту, поступившись тільки Сергію Гриневецькому. Така популярність серед виборців стала природним результатом підписання трудового договору кандидата з кожним бажаним виборцем округу, в якому майбутній народний представник брав на себе зобов'язання скласти депутатський мандат у разі невиконання передвиборних обіцянок. Незважаючи на сумнівність юридичної правомочності, договір оформлювався на звичайному бланку передвиборчого штабу кандидата і візувався печаткою штабу з кандидатським підписом – від бажаних хоч таким чином закріпити відповідальність народного обранця утворювалися нескінченні черги. Звичайно, низька юридична обізнаність і правова незахищеність українського довірливого виборця стали складовою частиною електорального успіху молодого політика (досягнутий на виборах 2012 року внутрішньопартійний рейтинг дозволив йому зайняти місце в прохідному списку БПП на наступних, позачергових виборах 2014 року і стати парламентарієм). Запит же на безпосереднє спілкування зі своїм представником в органах влади, можливість впливати на процес вироблення рішень в країні, може стати головним спонукальним мотивом для виборців в тій ситуації, яка до сих пір залишається так і нереалізованим уявленням про сенс представницької демократії в цілому.

Висновки. Країни з різноманітними формами авторитаризму, які в результаті плавного перетікання в транзитний потік так і не досягли успіху на шляху демократизації, вимагають особливо обережного процесу адаптації до демократії. Тільки в результаті досягнення достатнього рівня консенсусу в суспільстві з приводу вироблення найбільш важливих рішень можна сприяти поступовому формуванню вітчизняної еліти, підпорядкованої владі закону, з моральної ідіосинкразією на зловживання владою та спроможною відтворювати в своїх рішеннях волю народу до демократичних змін.

Ось чому вільні вибори стають одним з основних показників, по суті – індикатором демократичних трансформацій. Здатність еліти провести вільні вибори – це перш за все відмова від вихолощення демократичних інститутів і процесів і маніпуляцій демократичним інструментарієм, наприклад – відкритими партійними списками. Крім того, результатом вільних виборів має стати представництво найширшого спектра політичних сил в країні. А вибір виборчої системи має сприяти забезпеченню такого представництва.

Один з головних принципів, нереалізованих і дотепер в деяких країнах пострадянського простору, зокрема в Україні, – це підзвітність будь-якої створюваної або створеної інституції тому, кого стосуються їх рішення і діяльність. Перш за все, це стосується можливості народу впливати на інститут вільних виборів через законодавчо закріплений механізм відкликання депутатів різних рівнів. Суттєво необхідно змінюватися і звичайним українцям – долати соціальну аморфність, породжену соціальним розшаруванням, невміння розуміти й артикулювати власні інтереси, небажання досягати консенсусу у виробленні колективних рішень. Необхідно також протистояти організаціям або інститутам, котрі за всіма формальними ознаками є паростками громадянського суспільства, але насправді діють при безпосередній підтримці та в інтересах окремих кланово-олігархічних груп або органів влади, під час виборчого процесу фальсифікуючих громадянське волевиявлення і імітуючих широку підтримку непопулярних дій провладних структур. Як правило, така народна підтримка матеріально винагороджується, але, як ерозія, надовго вражає саму здатність народу до демократичних змін.

References:

1. Makarenko, B. I. (2002). Konsolidatsiia demokratii: «detskie bolezni» postsovetikh gosudarstv. [Consolidating Democracy: Childhood Illnesses of Post-Soviet States]. *Politiia*, 4 (27). DOI: <https://doi.org/10.30570/2078-5089-2002-27-4-5-18>. [in Russian].
2. Bartenev, V. I. (2017). Ot «nesostoivshikh gosudarstv» k «neustoichivym sostoianiiam»: logika poniatiinoi ekvilibristiki. [From «Failed States» to «States of Fragility»: Logic of Conceptual Acrobatics]. *Polis. Politicheskie issledovaniia*, 2, 31. DOI: <https://doi.org/10.17976/jpps/2017.02.03>. [in Russian].
3. Rustow, D. A. (1990). Democracy: A Global Revolution? *Foreign Affairs*, 4 (69), 75-91. [in English].
4. O'Donnell, G., Schmitter, Ph. (eds.) (1986). *Transitions from Authoritarian Rule. Tentative Conclusions about Uncertain Democracies*. Baltimore/London: The Johns Hopkins University Press. [in English].
5. Karozers, T. (2003). Konets paradigmy tranzita. [The End of the Transition Paradigm]. *Politicheskaia nauka* [Political Science], 2, 42-65. [in Russian].
6. Kapustin, B. G. (2001). Konets «tranzitologii»? O teoreticheskom osmyslenii pervogo postkommunisticheskogo desiatiel'ia. [The End of «Transitology»? Reflecting on the First Post-Communist Decade as Subject of Theoretical Interpretation]. *Polis*, 4, 6-26. [in Russian].
7. Freedom House (2019). *Freedom in the World 2019 Map* <<https://freedomhouse.org/report/freedom-world/freedom-world-2019/map>> (2021, September, 27). [in English].
8. Dilts, R. (1999). *Fokusy iazyka. Izmenenie ubezhdenii s pomoshchiu NLP* [Sleight of Mouth: The Magic of Conversational Belief Change]. St. Petersburg: Piter. [in Russian].
9. Hale, H. E. (2016). 25 Years after the USSR: What's Gone Wrong? *Journal of Democracy*, July, 27, 24-35. [in English].
10. Karl, T. L., Shmitter, F. (2004) Demokratizatsiia: kontsepty, postulaty, gipotezy (Razmyshleniia po povodu primenimosti tranzitologicheskoi paradigmy pri izuchenii postkommunisticheskikh transformatsii) [Concepts, Assumptions and Hypotheses about Democratization (Reflections on Applicability of the Transitological Paradigm for the Study of Post-Communist Transformations)]. *Polis. Politicheskie issledovaniia*, 4, 6-27. DOI: <https://doi.org/10.17976/jpps/2004.04.02> [in Russian].
11. Lintc, Kh. (2018). Totalitarnye i avtoritarnye rezhimy [Totalitarian and authoritarian regimes]. *Neprikosnovennyi zapas* [Emergency ration], 4, 16-62. [in Russian].
12. Rogov, K. (2019). *Stsenarii nedemokraticeskogo transfera vlasti i institutsionalnye traektorii postsovetikh stran. Tcar gory: Nedemokraticeskii transfer vlasti na postsovetkom prostranstve* [Scenarios of undemocratic transfer of power and institutional trajectories of post-Soviet countries. King of the Hill: Undemocratic Transfer of Power in the Post-Soviet Space]. [in Russian].
13. *Zakon Ukrainy pro vybory narodnykh deputativ Ukrainy, 1993* (Verkhovna Rada Ukrainy). [Law of Ukraine on Elections of People's Deputies of Ukraine 1993, (Verkhovna Rada of Ukraine)]. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy* (VVR) [Statements of the Verkhovna Rada of Ukraine], 48, 455. [in Ukrainian].
14. *Zakon Ukrainy pro vybory narodnykh deputativ Ukrainy, 1997* (Verkhovna Rada Ukrainy). [Law of Ukraine on Elections of People's Deputies of Ukraine 1997 (Verkhovna Rada of Ukraine)] *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy* (VVR) [Statements of the Verkhovna Rada of Ukraine], 43, 280. [in Ukrainian].
15. Hillenbrand, O. (2004). Consensus-Building and Good Governance – A Framework for Democratic Transition. *Center for Applied Policy Research University of Munich*. <http://www.cap.lmu.de/download/2004/2004_ukraine.pdf> (2021, September, 27). [in English].
16. *Zakon Ukrainy pro vybory narodnykh deputativ Ukrainy, 2004* (Verkhovna Rada Ukrainy) [Law of Ukraine on Elections of People's Deputies of Ukraine, 2004 (Verkhovna Rada of Ukraine)]. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy* (VVR) [Statements of the Verkhovna Rada of Ukraine], 27-28, 366. [in Ukrainian].
17. *Zakon Ukrainy pro vybory narodnykh deputativ Ukrainy, 2012* (Verkhovna Rada Ukrainy) [Law of Ukraine on Elections of People's Deputies of Ukraine 2012 (Verkhovna Rada of Ukraine)]. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy* (VVR) [Statements of the Verkhovna Rada of Ukraine], 10-11, 73. [in Ukrainian].
18. *Vyborchi kodeks Ukrainy, 2020* (Verkhovna Rada Ukrainy) [Electoral Code of Ukraine, 2020 (Verkhovna Rada of Ukraine)]. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy* (VVR) [Statements of the Verkhovna Rada of Ukraine], 7-9, 48. [in Ukrainian].
19. Central Election Commission of Ukraine (2020). *Yavka vybortsiv na vyborakh 25 zhovtnia* [Voter turnout in the October 25 elections] <<https://www.facebook.com/UACEC/posts/1237332219982526>> (2021, September, 27). [in Ukrainian].
20. Melnikov, K. V. (2018). Neopatrionalizm: klassifikatsiia kak sposob preodoleniia kontseptnykh natiazhek. [Neopatrionalism: Classification as a Way of Overcoming the Conceptual Stretching]. *Polis*, 2, 72. DOI: <https://doi.org/10.17976/jpps/2018.02.06>. [in Russian].
21. XI-y pozacherhovyi zizd politychnoi partii «Sluha Narodu» (2021). *Doktryna Politychnoi partii «Sluha Narodu»*. [Doctrine of the Political Party «Servant of the People»] <<https://sluga-narodu.com/zyizd-11/>> (2021, September, 27). [in Ukrainian].
22. Zelenskyi, V.A. (2019). *Peredvyborcha prohrama kandydata na post Prezidenta Ukrainy* [Election program of the candidate for President of Ukraine] <<https://program.ze2019.com>> (2021, September, 27). [in Ukrainian].

23. *Proekt Zakonu pro vnesennia zmin do statii 81 Konstytutsii Ukrainy (shchodo dodatkovykh pidstav dostrokovoho prypynennia povnovazhen narodnoho deputata Ukrainy)* 2019 (Prezydent Ukrainy). [Draft Law on Amendments to Article 81 of the Constitution of Ukraine (concerning Additional Grounds for Early Termination of Powers of the People's Deputy of Ukraine) (President of Ukraine)] *Ofitsiyni sait Verkhovnoi Rady Ukrainy* [The official site of the Verkhovna Rada of Ukraine] <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=66262> (2021, September, 27). [in Ukrainian].
24. Evropeiskaia komissiiia za demokratiu cherez pravo (venetcianskaia komissiiia) [European Commission for Democracy through Law (Venice Commission)] (2019). *Doklad «Otzyv merov i izbrannykh predstavitelei»* [Report «Recall of Mayors and Elected Representatives»], 23-26 <[https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2019\)011rev-rus](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2019)011rev-rus)> (2021, September, 27). [in Russian].